

УДК: 81.372.1

Абдыкеримова А. Э.
филология илимдеринин доктору
К. Тыныстанов ат. ЫМУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭЛЕСТҮҮ ЭТИШТЕРДЕГИ
ПАРОНИМДИК КАРЫМ-КАТЫШТАР

Абдыкеримова А. Э.
доктор филологических наук
ИГУ им. К. Тыныстанова

ПАРОНИМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ОБРАЗНЫХ ГЛАГОЛАХ
КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

Abdykerimova Aida Esengulovna
Doctor of Philology
IKSU named after K. Tynystanov

PARONYMIC RELATIONS IN FIGURATIVE VERBS OF THE KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация. Макалада кыргыз тилиндеги элестүү этиштердин айрымдары тыбыштык формасынын окшоштугунун, үндөштүгүнүн негизинде паронимдик карым-катыштарды түзүү мүмкүнчүлүгү тууралуу маселе каралган. Паронимия кубулушу кыргыз тил илиминде атайын изилдөөгө алына электиги белгиленет. Элестүү этиштердин консонанттык моделге негизделген паронимдик катарларын классификациялоо аракети берилет.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, элестүү этиштер, тыбыштык форма, окшоштук, үндөштүк, айырмачылык, паронимия, паронимдик катар, консонанттык модель, көркөм стиль.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о возможности образования паронимических отношений на основе сходства, созвучности звуковой формы некоторых образных глаголов в кыргызском языке. Отмечается, что в кыргызском языкознании нет специального исследования по паронимии. Также, предпринята попытка классификации паронимических рядов образных глаголов на основе консонантной модели.

Ключевые слова: кыргызский язык, образные глаголы, звуковая форма, сходство, созвучность, различие, паронимия, паронимический ряд, консонантная модель, художественный стиль.

Abstract. The article discusses the possibility of the formation of paronymic relations based on the similarity, consonance of the sound form of some figurative verbs in the kyrgyz language. It is noted that there is no special study on paronymy in kyrgyz linguistics. Also, an attempt has been made to classify the paronymic series of figurative verbs based on the consonant model.

Keywords: kyrgyz language, figurative verbs, sound form, affinity, consonance, difference, paronymy, paronymic series, consonant model, artistic style.

Кыргыз тилиндеги этиштердин өзүнчө бир чоң тобун түзүп, спецификалуу этиштер катары кароого негиз берген элестүү этиштер улуттук тил илимибизде морфологиялык аспектиде гана учкай каралып келди [1; 2]. Ал эми мындай этиштердин лексика-семантикалык, формалык, стилистикалык, функционалдык ж.б. өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу маселелер изилдөө, талдоого алына элек десек болот.

Тилибиздеги элестүү этиштер категориясын изилдөө-талдоого алууда көңүл бурууну талап кылган маселелердин бири

болуп алардын формалык же тыбыштык түзүлүшүнө байланыштуу маселе эсептелет. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштерди талдап көрүү аларда формалык же тыбыштык түзүлүшү жагынан окшоштук, жакындык, үндөштүк арбын орун аларын көрсөттү. Алардагы тыбыштык айырмачылык бир-эки тыбыш менен белгиленип, бирок мындай айырмачылык семантикалык кыйла чоң айырмачылыкты жараткан элестүү этиштер же алардын катарлары арбын учурайт.

Тилдеги мындай кубулуш, тактап айтканда, сөздөрдүн тыбыштык же формалык

жакындыгы, окшошуп кетүүсү, үндөштүгү паронимия кубулушу катары каралып жүрөт. Паронимия кубулушу, анын маңызы боюнча тилчи-изилдөөчүлөрдүн арасында бирдей пикир жоктугун, ал боюнча түрдүү көз караштар бар экенин белгилей кетүү зарыл. Айрым изилдөөчүлөр, мисалы, В. П. Григорьев ж. б. бул түшүнүктү кеңири алкакта карап, тыбыштык жактан аз гана айырмаланган, формалык түзүлүшү жакын же окшошуп кеткен, үндөш сөздөрдүн бардыгын паронимдер катары карашса [3], айрымдар бир уңгуга ээ, бир сөз түркүмүнө жана бир семантикалык алкакка тиешелүү, тыбыштык формасы жагынан анча чоң айырмачылыктарга ээ болбогон сөздөрдү паронимдер деп, ал эми ар башка уңгудан турган, тыбыштык жактан окшош же жакын болгон сөздөрдү паронимдер деп карап жүрүшөт, мисалы, Л. П. Ткаченко, Л. А. Потанина [4; 5] ж.б. Буга байланыштуу, лингвистикада паронимия, паронимазия же паронимасия, ошондой эле паронимдик аттракция түшүнүктөрү орун алган. Ошондой эле паронимияны тилдеги лексика-семантикалык кубулуш катары караган, ал эми паронимазияны «тыбыштык окшоштукка, жакындыкка ээ болгон сөздөрдү атайылап колдонууга негизделген стилистикалык ыкма, стилистиканын фигурасы» катары караган пикирлер да бар [6, 368-б.]. Мындай жагдай, маселен, орус тил илиминде орун алган. Тилекке каршы, кыргыз тил илиминде дал ушул маселе, атап айтканда, паронимия маселеси колго алына элек, бул кубулуштар боюнча атайын изилдөөлөр жок десек болот. «Сөздүн поэтикасынын айрым маселелери (лингвистикалык аспект)» аттуу монографиялык эмгегибизде [7] бул маселеге поэтикалык тилдин, көркөм кептин аспектинде гана азын-оолак кайрылып кеткенибизди белгилей кетүү жөндүү.

Биз макалабызда аталган түшүнүктөрдү аныктап, чечмелеп берүү максатын койбогондуктан, жогорудагы маселелерге токтолбойбуз. Ал эми паронимияны кеңири алкактагы татаал кубулуш катары карап, бир уңгуга да, түрдүү уңгуларга да ээ, формалык түзүлүшү жакын же окшошуп кеткен, тыбыштык жактан аз гана айырмаланган сөздөрдүн бардыгын паронимдер катары алдык. Анткени уңгулаш сөздөрдүн фонетикалык же тыбыштык түзүлүшү жагынан жакындыгы алардын этимологиялык жакындыгына баш иет. Ал эми сөздөрдүн формалык жактан жакындыгы, окшоштугу (бирдейлиги эмес) дайым эле этимология-

лык билимдерден жана тилдик системадагы реалдуу деривациялык карым-катыштардан көз каранды боло бербейт. Буга байланыштуу, паронимияны формалык түзүлүшү окшош же жакын, уңгулаш да, ар башка уңгулуу да сөздөрдүн парадигматикалык карым-катышынын системасы иретинде аныктайбыз. Бирок бул аныктама, пикирибиз боюнча полемика, башкача мүнөздөгү пикирлер болушу мүмкүндүгүнө жол бербиз.

Кыргыз тилиндеги элестүү этиштердин айрымдары формалык түзүлүшүнүн негизинде паронимдик карым-катыштарды, паронимдик катарларды жаратуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги жогоруда белгиленип кетти. Адатта, паронимияны пайда кылуучу тыбыштык жакындык даражасы эки окшош үнсүз түрүндөгү консонанттык минимум менен чектелерин көрсөткөнбүз [7, 90-б.]. Мында окшоштук, жакындык орфографиялык деңгээлде аныкталат. Үндүүлөрдүн дал келүүсү сөзсүз талап кылынуучу шарт болуп эсептелбейт, көпчүлүк учурда үндүүлөр кеңири чекте: толук дал келүүдөн паронимдердик түгөйлөрдүн биринде редуцияланып кетүүгө чейинки чектерде вариациялануу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Демек, паронимдик парадигмалар же катарлар белгилүү бир консонанттык моделдин алкагында түзүлөт. Анткени тилде үнсүз тыбыштар уңгунун жашоосунун, өсүүсүнүн негизги көрсөткүчү болуп саналат. Сөздөр үндүү тыбыштар эмес, үнсүз тыбыштар аркылуу «көбөйөт». Ошондой эле паронимиянын көп көрүнүштөрүндө сөздүн (сөз формаларынын) баштапкы үнсүз тыбышы функционалдык жактан олуттуу роль ойноп, башка сегменттерге багыт берүүчү кызмат аткаарын да белгилей кетүү жөндүү.

Кыргыз тилиндеги элестүү этиштердин паронимдик карым-катыштарга ээ экенин, паронимдик түгөйлөрдү жана катарларды түзөрүн төмөнкү айрым бир мисалдар аркылуу көрсөтүп берели. Мында шарттуу түрдөгү консонанттык моделдерди пайдаланып, үнсүз тыбыштарды С (консонант), ал эми үндүүлөрдү v (вокализм) деп шарттуу түрдө белгилеп алдык.

1. Сөздүн башындагы биринчи үнсүз тыбышынын айырмаланышы менен паронимдик карым-катышты түзгөн элестүү этиштердин топтору бар, мисалы: (-) алкылда, балкылда, далкылда, калкылда, чалкылда, шалкылда. Элестүү этиштердин бул паронимдик катары (С) ЛКЛД консонанттык

моделине ээ экени көрүнүп турат (С – айырмачылыкты пайда кылган үнсүз). Формалык түзүлүшү үндүүлөр жагынан да, үнсүздөр жагынан да, алардын ырааты жагынан окшош болуп, бир гана үнсүз тыбыштан айырмаланганы менен, мындай элестүү этиштер семантикалык жактан байкаларлык айырмачылыктарга ээ болот. Бул паронимдик катардагы элестүү этиштердин туюндурган семантикасы төмөнкүдөй:

алкылда – буркан-шаркан түшүп, албууттанып, ачууланып буркулдап, алкынып сүйлөө [8, 84-б.];

балкылда – жумшак, толук нерсенин кыймылдагы көрүнүшү [8, 172-б.];

калкылда – 1) суунун же башка суюктуктун үстүндө калк-калк этип сүзүп жүрүү, калкыган абалда болуу, 2) абада канат сермебей, каалгый тартып, анда-мында термелип учуу..., 5) жүрөгү көтөрүлүп, кускусу келүү, жүрөгү айлануу, 6) *өт.* калкылдап, жайнап, көп болуп көрүнүү [8, 616-б.];

чалкылда – чайпалуудан, козголуудан улам пайда болгон кыймыл-аракет [8, 1304-б.];

шалкылда – бек абалынан өзгөрүп бошоп калуу, козголуу, кыймылдап калуу [8, 1367-б.]. Бул катардагы *далкылда* элестүү этишинин мааниси биз колдонгон сөздүктө берилбей калган. Ал кандайдыр бир орой-олдоксон кыймыл-аракет, жүрүм-турумду туюндурууда колдонулары кептик практикадан белгилүү. *Былкылда, кылкылда, чылкылда, шылкылда* паронимдик катары да ((С)ЛКЛД) консонанттык моделине ээ, мындагы тыбыштык айырмачылык баштапкы үнсүздүн айырмаланышы менен катар, биринчи муундагы үндүү А-Ы тыбыштарынын да айырмаланышы менен шартталган.

Элестүү этиштердин мындай типтеги паронимдик катарларына төмөнкү мисалдарды да келтирүүгө болот: (-) *алпылда, балпылда, далпылда, салпылда, талпылда, шалпылда* ((С)ЛПЛД); (-) *апылда, бапылда, дапылда, жапылда, тапылда, шапылда* ((С)ПЛД); *балпай, далпай, жалпай, салпай, талпай, шалпай* ((С)ЛПЙ); *балпакта, далпакта, жалпакта, салпакта, талпакта, шалпакта* ((С)ЛПКТ); (-) *ыңкый, дыңкый, зыңкый, мыңкый, тыңкый, шыңкый* ((С)ҢКЙ); *бурулда, курулда, чурулда, шурулда* ((С)РЛД); *зыпылда, жыпылда, кыпылда, тыпылда, чыпылда, шыпылда* ((С)ПЛД); *балжакта, жалжакта, калжакта* ((С)ЛЖКТ); *былдыра, дылдыра, кылдыра, шылдыра* ((С)ЛДР); *былкылда, кылкылда, чылкылда, шылкылда* ((С)ЛКЛД); *булкулда, жулкулда, кулкулда* элестүү этиштеринин паронимдик

катары да ((С)ЛКЛД) консонанттык моделине негизделет; *балбыра, албыра, салбыра, шалбыра* ((С)ЛБР); *бакылда, дакылда, закылда, какылда, лакылда, тапылда, шапылда* ((С)КЛД) ж. б. Элестүү этиштер дал ушул биринчи тип боюнча паронимдик карым-катыштарды арбыныраак түзөрүн факт-материалдарды талдоо көрсөттү.

2) Сөздүн ортосундагы үнсүз тыбышынын айырмаланышы менен паронимдик түгөйлөр жа катарлар түрүндөгү карым-катышты түзгөн элестүү этиштер, мисалы: *калдаңда, калжаңда, калтаңда* (КЛ(С)ҢД); *ылжай, ыржай* (v(С)ЖЙ); *ырсанда, ыржанда* (Р(С)ҢД); *балжай, балкай, балпай, балтай, балчай* (БЛ(С)Й); *багжай, балжай* (Б(С)ЖЙ); *ырбый, ыркый, ырсый* (Р(С)Й) ж.б.

3) Тыбыштык курамындагы үндүүлөрдүн айырмаланышы менен паронимдик түгөйлөрдү же паронимдик катарларды түзгөн элестүү этиштер. Мында кыргыз тилинде сингармонизм кубулушу, өзгөчө, үндүүлөрдүн үндөштүгү күчтүү экени жана сөздөгү үндүүлөр биринчи үндүү тыбышка карай үндөшөрү эске алынууга тийиш. Демек, мындай элестүү этиштер тыбыштык түзүлүшүндөгү бир гана үндүү эмес, бардык үндүүлөр боюнча айырмаланат. Ал эми консонанттык модели бирдей болот. Мисалы: *балкылда, болкулда, булкулда, бүлкүлдө, былкылда* (БvЛКvЛДv); *алжай, олжой, ылжый* (vЛЖvЙ); *балтай, болтой, бөлтөй, бултуй, бүлтүй, былтый* (БvЛТvЙ); *кибире, күбүрө, кыбыра* (КvБvРv) ж. б.

Кайталап белгилеп коюучу жагдай, формалык түзүлүшү үндүүлөр жагынан да, үнсүздөр жагынан да, алардын ырааты жагынан окшош болуп, бир гана (өтө сейрек учурларда 2-3) тыбыштан айырмаланганы менен, паронимдик катарды түзгөн элестүү этиштер семантикалык жактан байкаларлык айырмачылыктарга ээ болот. Бирок бул жерде жогоруда мисал келтирилген пароним элестүү этиштердин ар биринин маанисине түшүндүрмө, чечмелөө берип отурууга макаланын көлөмдүк чеги жол бербейт.

Кыргыз тилиндеги элестүү этиштердин формалык түзүлүшүнө байланыштуу мындай өзгөчөлүктөр алардын көркөм стилде өтө арбын колдонулушуна негиз түзгөн. Бир жагынан, өз табиятынан образдуулук, элестүүлүк, экспрессивдүүлүк сапаттарга ээ болушуна байланыштуу, экинчи жагынан, көркөм стилдеги үлгүдө каармандын образын, кандайдыр бир нерсени, көрүнүштү, кубулушту көркөмдөп, элестүү, таасирдүү, образдуу, экспрессивдүү жана динамикалуу

сүрөттөө-сыпаттоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондуктан, үчүнчү жагынан, биз жогоруда белгилеген паронимдик карым-катыштарды түзүү потенциалы зор болгондуктан, элестүү этиштер көркөм тексттин тилинде арбын колдонулган каражаттардын тобун түзөт. Айрыкча, паронимдик карым-катышка кирүү, паронимдик түгөйлөрдү жана катарларды түзүү мүмкүнчүлүгү поэзиялык формадагы көркөм тексттерде, анын ичинде улуу «Манас» баштаган эпостордон тарткан көлөмдөгү ырларга чейин уйкаштык жаратуучу каражаттар катары кеңири, активдүү жана натыйжалуу колдонууну шарттаган. Бул маселе, тактап айтканда, элестүү этиштердин стилистикалык, функционал-

дык мүмкүнчүлүктөрү, лингвостилистикалык жана лингвопоэтикалык ролу менен кызматы өзүнчө иликтөөнүн алкагында кеңири түрдө каралууга тийиш.

Жыйынтыктап алганда, кыргыз тилиндеги спецификалуу тилдик каражаттардын катарына кирген элестүү этиштердин паронимдик карым-катыштарды түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу алардын лингвистикалык табиятынын бир өзгөчөлүгү катары каралуу менен, бул багытта кеңири изилдөөлөр жүргүзүлүшү керек деп эсептөөгө негиз берет. Ошондой эле кыргыз тилиндеги жалпы эле паронимия кубулушу, анын алкагындагы башка маселелер да системалуу иликтөөгө алынышы зарыл.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Тексттаануу, Лингвопоэтика. - Бишкек: Аврасия Жыйынтылык, 2009. - 928 б.
2. Кудайбергенев С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. - Фрунзе: Илим, 1981. - 80 б.
3. Григорьев В. П. Поэтика слова. - М: Наука, 1979. - 344 с.
4. Потанина А. В. семантические и словообразовательные особенности межъязыковых субстантивных паронимов в русском и немецком языках [Электр. ресурс] : автореферат дис. ...канд. филол. наук. - Казань, 2003. URL: [http://www.ksu.ru/ uni/sank/bin_files/4.doc](http://www.ksu.ru/uni/sank/bin_files/4.doc)
5. Ткаченко Л. П. стилистическое использование паронимической аттракции в современном русском языке // Филологические науки. - 1982. - № 4. - С. 76-81.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. - 2-е изд., доп. - М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. - С. 709.
7. Абдыкеримова А. Э. Сөздүн поэтикасынын айрым маселелери. - Каракол, 2003. - 116 б.
8. Кыргыз тилинин сөздүгү. - Бишкек: Avrasia press, 2010. - 1460 б.